

AQUILEIAI CHROMATIUS MÁTÉ-ÉVANGÉLIUMHOZ ÍRT KOMMENTÁRJA

CSIGI PÉTER

ABSTRACT

Chromatius of Aquileia's Commentary on the Gospel of Matthew

Chromatius, the bishop of Aquileia in Northern Italy, wrote a lengthy commentary on the Gospel of Matthew (*Tractatus in Mathaeum*) in the second half of the 4th century. A good part of the work was lost, and what survived was wrongly attributed to John Chrysostom until the 20th century. This article identifies those Eastern and Western patristic authors who influenced Chromatius, especially in his allegorical-typological exegesis. Subsequently, the history of origin and the text tradition of the work are presented, followed by a brief introduction to the structure and style of the tractates. Chromatius uses the two-level Scripture interpretation method in this work. He typically gives a literal interpretation first, then associates a second, spiritual level, which is key to Christology or ecclesiology, and when opportune, some moral opinion is also added. The originality of the *Tractatus in Mathaeum* is not outstanding as they conform to the cultural and exegetical trends of the 4th century creating a synthesis of the Western theological and scriptural interpretation traditions. Their author successfully presents the essential contents of the Gospel in such a way that insists on doctrinal authenticity throughout.

A Szentírás értelmezése kezdettől fogva komoly kihívás elé állította az Egyházat. Főképp a különféle eretnekmozgalmak feltűnése tette szükségessé, hogy világosan megkülönböztessék, melyik az az írásmagyarázati tradíció, amely kifejezi és hordozza az Egyház hitét.

Az Írás értelmezésének nemcsak tudományos vagy apologetikus céljai voltak, hanem mindenekelőtt a keresztény hívek lelkének táplálása, hitük megerősítése. Ezen a téren kitűntek azok a püspökök, akik egy-egy helyi egyház élén állva felelősséget éreztek a rájuk bízott nyáj iránt. Ezek sorába illeszkedik Chromatius, Aquileia IV. századi püspöke, aki bár a saját korában méltán nagy tiszteletnek és ismertségnek örvendő főpap volt, a legújabb korra neve mégis majdnem feledésbe merült.

A megismerésre pedig érdemessé teszi Chromatius püspököt Jeromoshoz és Rufinushoz fűződő barátsága mellett kikezdhetetlen ortodox hite, kitűnő stílusa és lelkipásztori érzékenysége. Jelen tanulmány témája Chromatius legfontosabb művének, a töredékesen fennmaradt *Máté-evangéliumhoz írt kommentárnak* a bemutatása.

CHROMATIUS IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Chromatius püspök irodalmi tevékenységének valódi terjedelmét és jelentőségét hosszú évszázadokig homály fedte. Sem Jeromos, sem Gennadius nem tesz említést Chromatius irodalmi műveiről, és a mai napig munkáinak nagyobbik része ismeretlen. Ma 61 tractatusa ismert, amelyek a Máté-evangélium terjedelmes feldolgozásának kicsit több mint felét teszik ki. Ezen felül 47 homíliaja maradt fenn.

Chromatius beszédei felé a modern korban először P. de Puniet fordult, aki 1905-ben a *Sacramentarium Gelasianum*ban megőrzött három homíliát tanulmányozva azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a katekumenek felkészítése során a „Miatyánk tradíciója”-scrutínium alkalmával elmondott beszédek Chromatiusnak kell tulajdonítani.¹

A *Sermones* kritikai kiadása a *Sources Chrétiennes* keretében látott napvilágot két kötetben 1969-ben és 1971-ben R. Lemarié kiadásában. A kiadás a Chromatius-beszédek kézirati hagyományainak a megelőző több mint egy évtizedben elvégzett alapos kutatására épített. Lemarié 1959-ben a párizsi Nemzeti Könyvtárban (Par. lat. 742) tanulmányozott egy monasztikus breviáriumot, amely a XII. század közepéről származik a katalán Ripoll apátságából, és néhány addig kiadatlan beszédet tartalmaz.² A következő évben megvizsgálta egy másik, ugyanabból a kolostorból származó, szintén XII. századi kéziratot is (Par. lat. 5132). Összesen 17 beszédet tudott elkülöníteni, melyek egyetlen szerzőtől származnak, és amelyeket egy ókori püspök intézett a népéhez. Az első beszéd alapján abban a városban, ahol a szerző püspök volt, Félix és Fortunatus szenvedett vértanúságot Krisztusért. A *Martyrologium Hieronymianum* és Venantius Fortunatus alapján ez csak Aquileia lehet, ahol a délkeleti városrészben Szent Félix tiszteletére szentelt bazilika állt. Lemarié azt is kimutatta a szókészlet, a stílus, a szerkezetek, valamint a *Tractatus in Mathaeum* és a *Sermones* idézetei alapján, hogy a szerző csak Chromatius lehet.

A témával kapcsolatos kutatás és jelen tanulmány az OTKA 61970 sz., *Filozófia, teológia és tudomány a késői antikvitásban* pályázatának támogatásával készült 2008–2009-ben. A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar (PTE BTK) Esztétika és Kulturális Tanulmányok Tanszékének tanársegéd-gyakornoka.

¹ Puniet: Les trois homélie, 304–315.

² Lemarié: Le Bréviaire de Ripoll.

Arra, hogy a XII. században, az Aquileiától messzi Katalóniában jelen volt egy ilyen kézirat, leginkább I. Pietro Orseolo (†987) dózsének a Sant Miquel de Cuixà monostorba (a franciaországi Roussillonban) való elvonulása adhat magyarázatot. Talán akkor, a X. században vittek magukkal szerzetesek ereklyéket és kéziratokat Északkelet-Itáliából. Később azután Katalóniában tovább másolták a névtelen korpuszt, és azt az ágostoni vagy a jeromoszi beszédek közé sorolták.

A katalán hagyomány kutatása után fordult Lemarié figyelme Bajorország és Salzburg felé, ahol 798-ban először jött létre az aquileiai pátriárkátustól függő metropolitai szék. A Salzburghoz közeli Mondsee apátságban elő is került egy Karoling-kori, Ágoston beszédeit tartalmazó gyűjtemény, amelyből hat komplett beszéd és más, Chromatius sermóiból való töredékek kerültek elő. Ezek alapján Lemarié a beszédek egy katalán és egy germán családját különítette el, és ezek összevetésével készítette el a fent említett kiadásokat a *Sources Chrétiennes* sorozatban.³

A ma ismert 47 beszéd a témák szerint négy csoportba sorolható. A homíliák közül a legtöbb, harminc a Szentírás egy-egy részletét magyarázza. Ezek általában az adott nap liturgikus *lectiói* (*de Scriptura*). Kilenc beszéd az egyházi év ünnepeihöz kapcsolódik (*de tempore*), négy szentekkel foglalkozik (*de sanctis*), másik négy pedig különböző alkalmakra készült (*de diversis*).

Meg kell még említeni egy későbbi, Chromatiusnak tulajdonított, ám bizonyosan nem tőle származó írást. Az ún. *Pseudo-Máté-evangélium* legkorábban a IV. vagy V. században keletkezhetett, és eleve latin nyelven íródott.⁴ A bevezetésnek szánt (minden valószínűség szerint fiktív) levélváltás Jeromos, valamint Chromatius és Heliodorus püspökök között arra szolgál, hogy a „Máté evangélista saját kezűleg írt héber könyvét” (*beatissimi Matthaei Evangelistae manu scriptum volumen hebraicum*) ily módon hitelesítse. A mű szerzője mindenképpen jól választott: Máté evangélista szerzői tekintélyét összekapcsolta Jeromos fordítói hírnevével. Éppen ezért olyan vélemény is van, amely a *Pseudo-Máté-evangéliumot* még későbbre, azaz az V. század utánra teszi.

Az apokrif evangélium a két püspök levelével kezdődik: *Hőn szeretett testvérünknek, Hieronymus egyháztanítónak Chromatius és Heliodorus püspök üdvözlését küldi az Úrban.*⁵ A levélben Chromatius és Heliodorus arra kéri Jeromos presbitert, hogy

³ A szöveghagyomány és -családok részletes bemutatása: Chromatii Aquileiensis opera, xi-xxvii.

⁴ A mű párhuzamos a *Jakab-ősevangéliummal*, és feltehetőleg vagy azon, vagy annak forrásain alapszik. Néhány részletében különbözik is attól, rendszerint abban, hogy még csodásabb elemeket tartalmaz, ill. kibővíti a meglévőket. *Pseudo-Máté evangéliuma* számos művészt, írókat megihletett, és nem utolsósorban befolyásolta az egyházi ünnepek, a liturgia, sőt a nyugati dogmatika alakulását is. Mindamellet, hogy a *Jakab-ősevangéliumhoz* képest jóval későbbi keletű iratról van szó, hatása több évszázadon keresztül érezhető volt a keresztény egyház életében és hitgyakorlatában.

⁵ *Pseudo-Máté-evangéliuma*, 47.

az általa megtalált héber nyelvű Máté-evangéliumot az eretnekek fortélyosságának kizárása érdekében fordítsa le latinra. Ál-Jeromos válaszából nemcsak azt tudjuk meg, hogy ő nem szánja e fordítást a kanonikus könyvek kiegészítéséül, hanem csupán az eretnek csalárdság leleplezése érdekében végzi el a rábízott munkát.

CHROMATIUS SZENTÍRÁS-ÉRTELMEZÉSÉNEK FORRÁSAI

Ha Chromatius hermeneutikájának gyökereit vizsgáljuk, akkor meg kell állapítani, sok szerző munkássága volt rá hatással, és ezek a befolyások erősen rányomják a bélyegüket a chromatiusi írásokra, de különösen is a *Tractatus in Mathaeumra*. Ebből lehetne arra következtetni, hogy Chromatius önállóan szerző, csak mások munkáit másolta. Helyesebbnek tűnik azonban úgy felfogni, hogy Chromatius művelt, a teológiai írásokban jártas személy volt, aki képes volt felhasználni a legkiválóbb szerzők eredményeit, ugyanakkor azt mindig saját megfogalmazásban, egyéni gondolatokkal bővítve adta tovább saját hallgatóságának és olvasóinak.

Ebben a részben azokat a szerzőket veszem sorra, akik hatottak Chromatius szentírási exegézisére. Eközben folyamatosan érdemes szem előtt tartani azt, amire G. Cuscito hívja fel a figyelmet, hogy bár Chromatius írásaiban számos kapcsolódást találhatunk Órigenész hermeneutikai módszeréhez, Tertullianus, Cyprianus, Hilarius, Ambrus, Jeromos vagy Rufinus műveihez, ezek egyike sem nevezhető „a mesternek”, akit Chromatius szolgálisan utánozna, vagy lépten-nyomon citálna, mert számára csak egyetlen igazi tekintély létezik, amelyet állandóan idéz, a Biblia.⁶

A) ÓRIGENÉSZ ÉS RUFINUS

Chromatius szentírási-értelmezésében kétség kívül a legfontosabb szerepet az allegória és az ún. spirituális vagy misztikus értelmezés jelenti. Hilariushoz és Ambrushoz hasonlóan ő is nagyon sokat köszönhet az alexandriai exegézisnek, amelyet Órigenész neve fémjelez, akinek munkássága Rufinus tolmácsolásában vált ismertté Aquileiában, amikor az 403–405 között az antiórigenista vita kapcsán a városban tartózkodott.⁷ Rufinus ismertette meg a latin olvasókkal Órigenésznek a *Teremtés*, a *Kivonulás*, a *Leviták*, a *Bírák* és a *Józsue könyvéhez* írt homíliáit. Az utóbbi fordítását Rufinus magának Chromatiusnak ajánlotta.

⁶ Cuscito: Cromazio di Aquileia, 539.

⁷ M. Hanaghan amellet foglalt állást, hogy Chromatius Jeromos és Rufinus közül inkább az utóbbihoz állt közelebb gondolkodásában, elsősorban annak Órigenész-párti álláspontja miatt. (Chromatius vs. Jerome, 208–209.)

R. Fabris ugyanakkor úgy véli, Órigenész tanítása inkább Jeromoson keresztül juthatott el Chromatiushoz, aki pedig azt mesterétől, a vak Didümosztól sajátította el.⁸ Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy gondoljuk, hogy abban az aszketikus és spirituális közösségben, amely Aquileiában működött, és amelyhez Chromatius, Jeromos és Rufinus egyaránt tartozott, gyulladhatott fel mindhárójukban az oly nagy szeretet Isten igéje és a Szentírás tanulmányozása iránt, és így kölcsönösen voltak hatással egymásra a szentírás-értelmezésük terén is.⁹

Órigenészre megy vissza az az exegetikai módszer, amelyet Chromatius is alkalmazott, ti. a szó szerinti és a spirituális jelentésszintek megkülönböztetése. Órigenész egyaránt élt az allegória és a tipológia magyarázati eszközével. Chromatiusnál az allegória minden esetben a szó szerinti jelentés szolgálatában áll, amelynek középpontja, összefüggéseinek fókusza Jézus.

Meg kell említeni, hogy Órigenész is írt kommentárt a Máté-evangéliumhoz 224 után Caesareában. A 25 fejezetből azonban csak nyolc fejezetnyi maradt meg görögül (a Mt 13,36–22,33 rész magyarázata). Egy névtelen szerző latin fordítása ennél bővebb képet mutat, méghozzá a Mt 16,13–27,65 rész bemutatását.¹⁰

Valószínűsíthető, hogy Órigenésznek egy másik, rövidebb írása is ismert volt a Máté-evangéliumról latin nyelven a IV. század végén. A J. Divjak által néhány évtizede felfedezett levélkorpusz¹¹ egyik darabjában, az *Ep.* 27*-ben (392/393-ból) Jeromos tisztázza, hogy nem ő a szerzője egy bizonyos latin nyelvű Máté-kommentárnak, amelyet Aurelius, karthágói püspök tévesen neki tulajdonított. Heidl György kimutatja, hogy ez a *commentarioli in Mathaeum* „Órigenész valamely munkájából készült fordítások vagy összeállítások voltak, amelyekről a karthágói keresztények azt hitték, hogy Jeromos ültette át őket latinra.”¹²

Órigenész írásai azonban nem közvetlenül gyakoroltak hatást Chromatiusra, hanem inkább azokon keresztül, akik azt maguk is felhasználták saját kommentárjaik összeállításakor.

B) TERTULLIANUS ÉS CYPRIANUS

Chromatius *Tractatus*ában kapcsolatot található Tertullianus és Cyprianus munkáival is. Ez leginkább a Miatyánk exegézisénel fedezhető fel: a XXVIII. traktátusban Tertullianus *De oratione* című művére kilenc, Cyprianus *De dominica oratione*

⁸ Fabris: *Il metodo esegetico*, 114.

⁹ Ezt erősíti meg például Hamman megjegyzése: „Chromatius introduced the young Jerome to biblical studies”. (Hamman: *The Turnabout of the Fourth Century*, 17.)

¹⁰ Quasten: *Patrology*, II., 48.

¹¹ Augustinus: *Epistolae ex duobus codicibus nuper lucem prolatae*.

¹² Heidl: *Szent Ágoston megtérése*, 261–262.

írására 14 utalást találunk.¹³ Mivel azonban a két III. századi karthágói szerző kimondott exegetikai írásokat vagy szentírási könyvek teljes kommentárjait nem hagyta hátra (noha Tertullianusnál is számos értelmező-magyarázó részlet található, még ha nem is kommentárszerűen, hanem elszórtan), ezért nem lehet egyértelműen biztos kapcsolódási pontokat felsorakoztatni, hanem inkább a teológiai gondolkodásukban és tematikájukban mutatnak kapcsolatot Chromatiusszal. Cyprianustól az Egyház egyetlenségéről, egységességéről és egyetemességéről vallott felfogását vette át, amelyet az a *De ecclesiae catholicae unitate* művében írt le.¹⁴

C) HILARIUS

Chromatiusnak két, nagyjából kortárs nyugati püspökkel való kapcsolata tart számot érdeklődésre: Poitiers-i Hilariusszal és Milánói Ambrussal. Hilarius (†367) írt először teljes kommentárt a Máté-evangéliumhoz latin nyelven¹⁵ 353 és 356 között (mindenképpen 356-os száműzetése előtt), amely még mutatja Órigenész exegézisének hatását. Exegetikai módszere hasonlít Chromatiusra: folyamatosan halad az evangélium szövegében, és kisebb szövegrészeket fejt ki. Megvizsgálja az események és az elhangzó szavak értelmét, majd aktualizálja az evangélium üzenetét, és összekapcsolja más szentírási helyekkel. A hozzáfűzött megjegyzések néhol igen kurták, másutt szószátyárnak mondhatók.¹⁶

Hilarius is szereti az allegória módszerét, amely a szó szerinti jelentés mögé megy, és a szöveg mélyebb jelentését keresi (*typica ratio, interior significantia*). A kétféle értelmezés egymásra van helyezve arra a kapcsolatra alapozva, hogy a szó szerinti jelentés a spirituális jelentésre irányítja a figyelmet, amely úgy épül a szó szerinti jelentésre, hogy nem sérti meg azt. A hagyományos allegorizáló eljárások (például a számok és állatok allegorikus jelentésének vizsgálata) mellett Hilarius azon igyekszik, hogy organikusabb és homogénebb módon gyűjtse össze a Máté-evangélium spirituális jelentését, és Jézus cselekedeteit és szavait azoknak a következményeknek a fényében interpretálja, amelyek ezekből erednek.

¹³ Fabris: *Il metodo esegetico*, 115.

¹⁴ Cyprianus: *De ecclesiae catholicae unitate*.

¹⁵ Erről Jeromos is említést tesz a saját Máté-evangéliumhoz írt kommentárjának prologusában: „Legisse me fateor ante annos plurimos in Matthaëum Origenis viginti quinque volumina, et totidem eius Homilias, commaticumque interpretationis genus: et Theophili Antiochenae urbis episcopi Commentarios: Hippolyti quoque martyris, et Theodori Heracleotae, Apollinarisque Laodicensi, ac Didymi Alexandrini; et Latinorum, Hilarii, Victorini, Fortunatiani Opuscula, e quibus etiamsi parva carperem, dignum aliquid memoria scriberetur.” (Hieronymus: *Commentariorum in Evangelium Matthaëi*, 15.)

¹⁶ Simonetti: *Hilary of Poitiers and*, 49.

Chromatiustól abban különbözik Hilarius, hogy ő klasszikus latin szerzőkre is hivatkozik: Ciceróra, Pliniusra, Quintilianusra. Emellett Hilarius közvetlenül is utal a két afrikai mester, Tetrullianus és Cyprianus műveire. Mindazonáltal nyilvánvaló a kapcsolat az exegetikai módszerben és a teológiai témákban Hilarius és Chromatius között.

D) AMBRUS

A Chromatius és Ambrus közötti irodalmi kapcsolat alapja a köztük lévő barátság és kölcsönös megbecsülés, valamint a spirituális és teológiai rokonság. Ambrus (†397) a IV. század második felében írta meg homíliáit a Lukács-evangéliumhoz (377 és 389 között). A görög tradíció alapján három jelentésszintet különböztetett meg: a történeti–szó szerinti jelentést, a morális jelentést és a misztikus (allegorikus) jelentést. Ambrus allegorizálásán egyértelműen érezhető Órigenész befolyása (különösen a számok és nevek értelmezését illetően). Hilariushoz hasonlóan ő is szívesen fordul pogány szerzőkhöz: mintegy negyvenszer idézi Vergiliust, hússzor Cicerót, több ízben Ovidiust és Pliniust. Ambrus és Chromatius kommentárja között tematikai és szókincsbeli hasonlóság mutatható ki.¹⁷

E) FORTUNATIANUS

Amikor püspöksége vége felé Chromatius úgy határozott, hogy kommentárt ír a Máté-evangéliumhoz, akkor mindenképpen követte ebben elődjét az aquileiai püspöki székhelyben, Fortunatianust, aki harminc évvel korábban foglalkozott ezzel az evangéliummal. Jeromos megemlíti 398-ban a saját Máté-kommentárjának prologusában, hogy Poitiers-i Hilarius és Poetoviói Victorinus mellett Fortunatianus írt hasonló művet.¹⁸ A *De viris illustribus*ban pedig Jeromos így emlékezik meg Fortunatianusról: „Fortunatianus, natione Afer, Aquileiensis episcopus, imperante Constantio, in Euangelia, titulis ordinatis, breui et rustico sermone scripsit commentarios.”¹⁹

Fortunatianus művéből mindössze három töredék maradt fenn,²⁰ de ezek alapján is bizonyíthatóan rokonságban áll Chromatius művével. Egyértelmű megegyezések Chromatiusszal:

¹⁷ A CCL 9 A kiadás 29 kapcsolatot mutat ki Chromatius *Tractatusa* és Ambrus Lukács-kommentárja között, és viszont: Ambrus 21-szer utal műveiben különböző Chromatius-beszédekre. A témát részletesen mutatja be: Nauroy: *Chromace disciple critique*.

¹⁸ Hieronymus: *Commentariorum in Evangelium Matthaei*, 15.

¹⁹ Hieronymus: *De viris illustribus*, 97. (PL 23, 735-737.)

²⁰ Fortunatianus Aquileiensis: *Commentarii in evangelica*.

1. Áron főpap álma a négy kőről = a négy evangélium (Fort. 1, 1–2 || Chrom. Tr. Prolog. 50–53. sor)

2. Áron kivirágozott vesszeje: a Jézust világra hozó Mária (Fort. Prolog. 6–12. || Chrom. Tr. II, 148–149. sor)

3. Jeruzsálem, amely megöli a prófétákat, megfelel a zsidóknak (Fort. III, 9–10. || Chrom. Serm. XII, 8–10.; 39–40. sor)

4. Fortunatianus exegetikai terminológiája elővételezi Chromatiusét: *intellectus spiritalis* (Fort. III, 27).

További bizonyítékot jelentenek a különböző szimbolikus megfeleltetések, főképp krisztológiai értelemben: az éjszaka négy része (a négy órállás) a négy evangéliumnak, a fa a keresztnek, a belső keserűség a zsidóknak, az ószövetségi „bronztenger” tizenkét ökre a tizenkét apostolnak.²¹

P. Meyvaert saját kutatásai során újabb Fortunatianus-töredékeket talált meg és azonosított az ún. Gundohinus-féle karoling evangéliumos könyvben.²² Ezeket Chromatius *Tractatus*ával egybevetve megerősíti a fortunatianusi és a chromatiusi Máté-kommentár közti irodalmi kapcsolatot. Például azokban az evangélium szövegébe bejegyzett *expositi*ókban, amelyek szerinte bizonyíthatóan Fortunatianustól származnak, visszatérő téma Krisztus keresztje, valamint a bálványimádás és a herezis kérdése – hasonlóan Chromatius írásaihoz.

F) JEROMOS

Chromatius és Jeromos szoros baráti viszonyban álltak egymással, és ez befolyásolta a Szentíráshoz és annak értelmezéséhez való viszonyukat mindkettőjük esetében. Chromatius két barátját, Jeromost és Rufinust is egyaránt arra biztatta, hogy fordítsanak. Ez arra enged következtetni, hogy a maga részéről Chromatius nem bírta a görög és a héber nyelvet. Inkább a két „specialistához” fordult, hogy így időt megtakarítva közvetlenül használja az ő kitűnő eredményeiket a lelkipásztori feladatai során. Chromatius egyébként a keletiek teológiáját is csekély mértékben ismerhette eredeti forrásokból, inkább Ambruson, Rufinuson és Jeromoson keresztül jutott el hozzá,²³ ami szintén a görög nyelvtudás hiányára utal.

A legfontosabb hatást mégis Jeromosnak szintén a Máté-evangéliumhoz írt kommentárja jelentette.²⁴ G. Cuscito úgy véli, hogy Chromatius éppen Jeromos e művének hatására kezdett hozzá, hogy egy hasonló művet írjon.²⁵ Cremonai

²¹ Fabris: *Il metodo esegetico*, 113–114.

²² Meyvaert: *An Unknown Source for Jerome and Chromatius*.

²³ Cuscito: *Cromazio di Aquileia*, 536.

²⁴ Hieronymus: *Commentariorum in Evangelium Matthaei*.

²⁵ Cuscito: *Cromazio di Aquileia*, 520.

Eusebius, Jeromos társa Betlehemben, 398-as Itáliába való visszatérése után kért Jeromostól egy rövid és szó szerinti kommentárt a Máté-evangéliumhoz. Az írás tényleg rövidre sikeredett, a szöveghez fűzött magyarázat ugyanis sok esetben rövidebb magánál a szövegnél is.²⁶

Jeromos az előszóban több, e témával foglalkozó munkát is felsorol kezdve Órigenészen, de azt is elmondja, hogy aktuálisan, az írás előtt nem volt ideje, hogy végigolvassa mind az elődök írásait.²⁷ A Jeromos által említett művek közül egyedül Hilarius kommentárja és Órigenészének egy része maradt meg. Az előbbit erősen kritizálja Jeromos, az utóbbitól pedig erőteljesen függ, noha egyértelműen úgy mutatja be, hogy ő maga is jól ismeri a bibliai forrásokat, Palesztina topográfiáját, az irodalmi elemzés módszereit. J. Gribomont szerint mindazt, amiről Jeromos azt állítja, hogy első kézből a zsidóktól szerzett tudomást, Órigenésztől veszi át, de úgy tűnik, hogy a *Hébereknek írt evangéliumot* tényleg ő maga dolgozta fel. Pontosan tisztában van Órigenész dogmatikai tévedéseivel, ezeket kritikának veti alá.²⁸ Kelly élesen megfogalmazott véleménye is az, hogy „Jeromos allegóriákat gyártott a legtöbb példázatból, gyakran átmásolva Origenes bő fantáziáról árulkodó feltevéseit, persze kissé megnyirbálva azok vadhajtásait.”²⁹

A MÁTÉ-EVANGÉLIUMHOZ ÍRT KOMMENTÁR KELETKEZÉSE ÉS SZÖVEGHAGYOMÁNYA

Chromatius püspöknek a Máté-evangéliumhoz írt traktátusai a XX. század második felétől kerültek a patrisztikus kutatás érdeklődési körébe. A Quasten-féle patrológiai kézikönyv az újabb traktátusok előkerülését egyenesen az akkori évtizedek egyik legfontosabb felfedezésének nevezi.³⁰ De miért is alakult ilyen furcsán ennek a chromatiusi műnek a története?

Nagy Szent Leó pápa (440–461) az V. században még ismerte a művet, hiszen a XVII. traktátust több ponton felhasználja a maga XCV. beszédében. Alkuin a VIII. század végén egy 17 traktátust tartalmazó kéziratot ismer, ugyanakkor Urgeli Félix püspökkel szemben írt szentháromságtani munkájában azt írja: „Chromatius [...] sanctae Romanae antistes Ecclesiae”.³¹ Mi történt a köztes időben? Miért nem őrizte meg jobban Chromatiust legalább az aquileiai egyház az emlékezetében? Friuliban

²⁶ Kelly: Szent Jeromos élete, 339.

²⁷ Ezt a témát vizsgálja Perendy: Jeromos Máté-kommentárjának forrásai; elsősorban Órigenész, Poitiers-i Hilarius és Antiokhiai Theophilosz Jeromos kommentárjára gyakorolt hatását elemzi.

²⁸ Gribomont: *The Translations*, 235.

²⁹ Kelly: Szent Jeromos élete, 342.

³⁰ Hamman: *The Turnabout of the Fourth Century*, 22.

³¹ Cuscito: *Cromazio di Aquileia*, 520.

és Velencében a Máté-kommentár ugyanis egyáltalán nem maradt fenn, a sermók pedig más neve alá kerültek, vagy pedig anonim módon maradtak meg. Germániában Ágoston, Katalóniában Ágoston vagy Jeromos neve alatt másolták őket.

A *Tractatus in Mathaeum*nak három kézirati hagyománya ismert:

1. csoport: három kéziratról tudunk, amelyek közül egy maradt meg, a Mt 5-6. fejezet kommentárja,

2. csoport: hét kézirat, a Prologus végétől a Mt 9,22-ig, Krizosztom neve alatt,

3. csoport: kéziratok Milánó, Padova és Bologna városában, különböző homília-gyűjteményekben, névtelenül vagy Jeromos neve alatt.³²

Mivel az bizonyos, hogy Nagy Szent Leó még ismerte és felhasználta a művet, ezért R. Fabris valószínűsíti, hogy az V. század közepe után, a barbár támadások és Aquileia viszontagságos történelme következtében keveredtek el Chromatius művei, ami pedig megmaradt, azt ismertebb személyek neve alá sorolták.³³ Annak magyarázatára, hogy miért Aranyszájú János neve alá kerültek ezek a traktátusok, G. Trettel két hipotézist ad elő a mű olasz fordításához írt bevezetőjében:

1. A nevek latin kezdetének hasonlósága, valamint hogy a nevek rövidítései megegyeznek (Chr-omatius, Chr-isostomus).

2. Annak a tendenciája, hogy egy művet inkább tulajdonítanak ismert és jelentős személyiségnek, mint a kevésbé ismert eredeti szerzőnek.³⁴

A *Tractatus* első kiadása a XVI. század közepéről való J. Sichardtól.³⁵ Őt követte Lypsius³⁶ és egy tudós friuli, P. Braida³⁷ kiadása, amely aztán a *Patrologia Latina* kiadásába is bekerült.³⁸ A szöveghagyomány ún. „első család”-ját ezek a források alkotják, amelyek összekapcsolásával jelentek meg Chromatius művei (két sermo és 17 traktátus) a *Corpus Christianorum* 9. kötetében 1957-ben A. Hoste kiadásában.³⁹

1960-ban a *Revue Benedictine*-ben négy új traktátust adott ki R. Étaix, majd újabb 39-et Lemarié és Étaix együtt. Ezek a kiadatlan traktátusok egyetlen kézirati hagyományból származnak, amely két családot foglal magába. A „második család” írásai Aranyszájú János neve alatt maradtak fenn. Ez a család a traktátusok nagyobbik részét foglalja magába, a prologustól a XLVII-ig, ugyanakkor az első család egy részét is tartalmazza. A „harmadik család”-ról nem lehet sok mindent mondani: ez Jeromos neve alatt maradt meg, 38 traktátuson túl a XLVII. harmadik bekezdését tartalmazza.

³² A kéziratok részletes bemutatását l. Chromatii Aquileiensis opera, xxviii-xl.

³³ Fabris: Il metodo esegetico, 95.

³⁴ Trattati sul Vangelo di Matteo, 15–16.

³⁵ Chromatii doctissimi Episcopi Romani.

³⁶ Chromatii episcopi quotquot extant.

³⁷ Sancti Chromatii Aquileiensis episcopi Tractatus.

³⁸ Chromatii Aquileiensis opera.

³⁹ Chromatius Aquileiensis Tractatus XVII, Chromatius Aquileiensis Fragmenta.

Így tehát szükségessé vált Chromatius exegetikai műveinek újabb kiadása, amely a *Corpus Christianorum* 9 A köteteként történt meg 1974-ben,⁴⁰ amit egy *Supplementum* kötet egészített ki 1977-ben, szintén Lemarié-tól és Étaix-tól.⁴¹ A kommentárnak két olasz⁴², valamint spanyol⁴³ és angol⁴⁴ fordítása látott napvilágot, ill. a prológusa olvasható oroszul⁴⁵ is.

Ha összevetjük a *Sermonest* a *Tractatusszal*, akkor lehetetlen teljes bizonyossággal állítani, hogy a két mű Chromatius gondolkodásmódjának egyforma kifejtése. A homiletikus munkái sokkal inkább spontán előadást tükröznek egy-egy párhuzamos téma kifejtésekor, mint a *Tractatus*, amely jobban elrendezett, és kiküszöböli a kitérőket. Ugyanakkor kétségtelenül közös a *Sermones* és a *Tractatus* szókészlete, exegetikai módszere és a csaknem állandó kiegyensúlyozottsága és magabiztossága.

Valószínű, hogy Chromatius kommentárja csak Jeromos *De viris illustribus* (392–393) és a *Máté evangéliumához írt kommentárja* (398) után keletkezett, azokban ugyanis semmilyen utalást nem találunk Chromatius írására. Ezért arra kell következtetnünk, hogy Chromatius műve püspökségének utolsó éveiben, 400–408 között keletkezhetett, talán éppen Jeromos művének hatására.

A MŰ FELÉPÍTÉSE

A *Tractatus in Mathaeum* kezdetén hosszabb prológus áll.⁴⁶ (Az Étaix–Lemarié-féle CCL-béli kiadásban 220 sor, ami nagyjából megfelel a terjedelmesebb traktátusok hosszúságának. A prológust ebben a kiadásban osztották fel tizenkét szakaszra.)⁴⁷ Chromatius azzal kezdi, hogy az evangéliumokat különleges hely illeti meg a többi szentírási könyv között. Bemutatja mind a négy evangélium szerzőjét, írásaik keletkezési sorrendjéről pedig ezt írja: „Úgy tűnik pedig, hogy isteni támogatással és a Szentlélek kegyelméből elsőnek Máté írta meg az evangéliumot, azután Márk és Lukács, és mindannyiuk közül legkésőbb János.” (Prol. 10–12. sor)

⁴⁰ Chromatii Aquileiensis opera. (A jelen munkában található utalások ezt a szövegkiadást követik.)

⁴¹ Spicilegium ad Chromatii Aquileiensis opera.

⁴² Commento a Matteo., ill. Trattati sul Vangelo di Matteo. Gabriele Banterle 1990-es és Giulio Trettel 2005-ös fordítása egyaránt a Città Nuova-nál (Új Város) jelent meg Rómában.

⁴³ Comentario al Evangelio de Mateo.

⁴⁴ Sermons and Tractates on Matthew.

⁴⁵ Szv. Hromacij Akvilejszkij „Prolog” kommentarija na Jevangelije ot Matfeja.

⁴⁶ Részletesen foglalkozik a Prologusszal: De Nicola: Il prologo ai Tractatus in Matthaenum di Cromazio. A Prologus és a Muratori-töredék közötti kapcsolatot vizsgálja: Lemarié: Saint Chromace d’Aquilée témoin du Canon de Muratori.

⁴⁷ Magyar fordítása jelen lapszám *Forrás* rovatában olvasható.

Chromatius szerint a négy evangélium tekintélyét az egybehangzó tanúságtétel, a közös *sensus fidei* alapozza meg: „[...] jóllehet meghatározott okból különféleképpen adják elő a kezdeteket, mégsem térnek el egymástól semmiben, mivel mindegyikük ugyanúgy értelmezi a hitben az Úr megtestesülését, születését, szenvedését, feltámadását és kettős eljövetelet is.” (Prol. 37–40. sor) Ezután ószövetségi idézetekkel igazolja az evangélisták négyes számát, és az *Ezekiel könyvéből* származó hagyományos szimbólumokat⁴⁸ megfelelteti az egyes evangéliumszerzőknek.

Máté jelképe a *uultus hominis*, az emberarc.

Az emberi arc a Máté szerinti evangéliumot jelenti, ember arcát azért, mert Máté az Úr test szerinti születésétől kezdi elbeszélését, amikor így szól: *Jézus Krisztus, Dávid fiának, Ábrahám fiának nemzetségtáblája*, és így tovább (Mt 1,1). Ezáltal Jézus emberi születésének eredetét adja hírül. (Prol. 83–88. sor)

Majd sorban megmagyarázza az oroszlan-, az ökör- és a sasarc megfeleltetését is. Érdekes, hogy az oroszlant kapcsolja Jánoshoz, a sast pedig Márkhoz.⁴⁹

A végén még hangsúlyozza, hogy valójában nem létezik „négy evangélium” (*euangelia*), hiszen Jézus egyet hirdetett meg, „az evangéliumot”, helyesebb négy evangélista írásáról, négy könyvről beszélni.

A *Prologus* után következnek az egyes traktátusok, amelyekben Chromatius püspök Máté evangéliumának sorrendjét követve veszi sorra a szöveget, kisebb egységekre bontva, és fűzi hozzá a maga magyarázatait. Ma nagyjából a felét ismerjük csak a teljes kommentárnak, 60 vagy 61 traktátust: a CCL 9 A kötetben 59 szerepel, a *Supplementum* 9 A-ban pedig további kettő (LI A és LIV A), valamint kiegészítés a L A-hoz. Nem szerepel traktátus XXXVII-es számon. A Máté-evangélium összesen 1068 verséből 490 kommentárja maradt fenn.

A TRAKTÁTUSOK SZERKEZETE ÉS STÍLUSA

Az egyes traktátusok elkülönítésében a kezdő és befejező szavak segítenek. Általában így kezdődnek: *Deinde (dehinc) ait [...] sequitur (Azután így szól / folytatódik)*. A befejezés pedig doxologikus: *cui (est) laus et gloria in saecula saeculorum. Amen.* (... *akinek dicséret és dicsőség mindörökkön-örökké. Amen.*) vagy: *qui est bene-*

⁴⁸ „Arcuk emberi archoz hasonlított, és jobb felől mind a négynek oroszlanarca volt, bal felől meg mind a négynek bikaarca volt, s mind a négynek sasarca volt.” (Ezekiel 1,10)

⁴⁹ Az evangélisták ekképpen való megfeleltetése az *Ezekiel könyvében* olvasható négy élőlénynek először Iréneusznál olvasható (*Adversus haereses* III, 11, 8 [PG 7, 886.]), de így található meg Poetoviói Victorinusnál is a *Jelenések könyvéhez* írt kommentárjában [*Commentarius in Apocalypsin* IV, 4 (CSEL 49, 50.52.)]. L. még Noce: *El recurso*, 167.

dictus in saecula. Amen. (... aki áldott mindörökké. *Amen.*).⁵⁰ Ennek nem csupán a homiletikus jelleg biztosítása szempontjából van jelentősége, hanem amint arra R. Fabris rámutat, az egyes traktátusokat lezáró rövid doxológia segít megőrizni a spirituális légkört a szentírási fejtegetések során.⁵¹

Az exegézis során Chromatius követi kommentáríró elődei példáját. Legelőször mindig idézi az evangélium mondatait, kisebb egységekre tagolva. Ezt többnyire az alábbi módokon vezeti be: *Deinde (dehinc) sequitur* (Ezután következik); *ait euangelista (így szól az evangélista)*; *inquit (ezt mondja)*; *deinde refert euangelista (azután elmondja az evangélista)*; *et addidit (még hozzáteszi)*; *ipse Dominus in euangelio ait, loquitur (maga az Úr beszél / szól így az evangéliumban)*; *beatus Matthaeus, Johannes etc. ait, dicit, retulit* (Szent Máté, János stb. mondja, így szól, beszél el). Ha más szentírási helyeket idéz, akkor arra ezekkel a formulákkal hívja fel a figyelmet:

1. Pál apostol esetén: *(beatus, sanctus) apostolus (Paulus) ait, testatur (a boldog / szent (Pál) apostol így szól, így tanúsítja)*

2. az Ószövetségből: *Dauid per Spiritum sanctum ostendit, testatur (Dávid a Szentlélek által világossá teszi, tanúsítja)*; *Spiritus sanctus per Salomonem arguit dicendo (a Szentlélek Salamon által adja tudtul mondván)*; *Dominus / Deus per Esaiam (per prophetam) ait, praedixerat, testatus est (az Úr / Isten Izajás által / a próféta által így szól, előre megmondta, tanúsította)*

3. Jób esetében: *uir euangelicus (az evangéliumi férfiú)*; *per beatum Iob sanctus Spiritus hortaverat dicens (Szent Jób által a Szentlélek adott buzdítást, amikor így szól)*.⁵²

Ezután következik Chromatius magyarázata. Először a szöveg litterális értelméhez akar közel vinni, ezért sorra veszi a történetek szereplőit, helyszínét, történéseit, vagy beszédek esetén a kulcsszavak elemzését, kortörténeti ismertetését végzi el, megpróbálja bemutatni a beszélő szándékát. Elve a szövegmagyarázat során az *ordo gestorum* (a cselekedetek sorrendje)⁵³ és az *ordo dictorum* (a mondások sorrendje) logikai sorrend megtartása.

Egy alkalommal tesz kivételt ez alól, de ezt az eltérést jelzi is a következő traktátus kezdetén: „Térjünk tehát vissza az olvasás sorrendjéhez, nehogy a mondások sorát a közbevetetett fejtegetés összezavarja.” (Tr. VIII, 1–2. sor)

A literális vagy történeti jelentésre a *secundum litteram* (betű szerint), *secundum historiam litterae* (a betű elbeszélése szerint), *secundum simplicitatem historiae* (az elbeszélés egyszerűsége szerint) kifejezésekkel utal.

Erre építi fel aztán a második jelentésszintet, a mélyebb, ún. spirituális jelentést, amelyet az alábbi módokon nevez meg: *spiritualis intelligentia* (spirituális értel-

⁵⁰ Nem zárul doxológiával az I, III, LIV. traktátus.

⁵¹ Fabris: *Il metodo esegetico*, 117.

⁵² Tr. LII, 31–32. sor

⁵³ Tr. XLIII, 7. sor

mezés),⁵⁴ *secundum allegoricam rationem* (allegorikus értelem szerint),⁵⁵ *spiritualis interpretatio* (spirituális magyarázat), de nevezi *plenius* (teljesebben)⁵⁶ előadott értelmezésnek is. Ha hangsúlyozni akarja egy szöveg profetikus jellegét, amely Krisztusban teljeseedik be, akkor *figuralis ratió*ról vagy *figuralis sensus*ról beszél, a vizsgált jelenséget pedig Krisztus vagy az Egyház *typus*ának vagy *figurá*jának mondja.⁵⁷ Chromatius azt sem zárja ki, hogy egy szövegrésznek többféle, egymást nem kizáró jelentése is legyen.⁵⁸

Minden egyes traktátus jól megszerkesztett, gondosan felépített beszéd. Chromatius műveltségét és valószínűsíthető klasszikus képzettségét mutatja az, hogy magabiztosan és sűrűn alkalmaz különböző retorikai eszközöket azért, hogy még nagyobb hatást gyakoroljon a hallgatóságára. Ezek az anaphora (szónoki szóismétlés), a parallelismus antiteticus, a parallelismus sinonimicus, ritmus, rím, chiasmus, fokozás.

A *Tractatus*t értékelve elmondható, hogy a chromatiusi művet világossága és linearitása teszi kiemelkedővé, stílusa kiegyensúlyozott, a díszesség és választékosság ünnepélyes érzetét mutatja.

CHROMATIUS EXEGÉZISÉNEK JELLEGZETESSÉGEI

Ahogy az már az eddigiekből is kitűnt, Chromatius a kétszintű értelmezés módszerét alkalmazza a *Tractatus in Mathaeum* című művében. Rendszerint először a literális értelmezést adja elő lineárisan és mértéktartóan. Azután ehhez kapcsolja hozzá a második, spirituális szintet, amely kulcsot jelent a krisztológiához vagy ekkleziológiához, esetleg diszkrétan morális és parainetikus szemponttal egészíti ki az exegézisét. Világosan fogalmazza meg a kétféle értelmezésről vallott felfogását a VII. traktátusban: „A cselekedetek hitelessége és igaz volta tehát betű szerint nyilvánvaló, [...] de a cselekedetekben spirituális értelem is lakozik.” (Tr. VII, 19–24. sor)

A *Tractatus*nál korábban keletkezett *Sermones*ben Chromatius még nem tartotta magát szigorú hermeneutikai elvekhez, ott inkább a liturgikus és pasztorális szempontok játszották a főszerepet, a szentírási helyek felhasználását a praktikus és spirituális szempontok határozták meg.⁵⁹ De már a sermókban is alapvető különbséget tett a biblikus helyek betű szerinti–történeti és spirituális értelme között.

⁵⁴ Tr. XXXIX, 50–53. sor

⁵⁵ Tr. XLII, 59–60. sor

⁵⁶ Pl. Tr. XLI, 149. sor.

⁵⁷ Fabris: Il metodo esegetico, 104.

⁵⁸ „Potest autem et aliter intellegi, quia multiplex intellectus spiritalis est.” (Tr. XLIII, 110. sor)

⁵⁹ A Chromatius-beszédek liturgikus vonatkozásainak bemutatása: Palazzi: Aspetti liturgici.

Chromatius legtöbbször a lexikális asszociáció módszerével él a magyarázatai során. Kiragad egy kifejezést, egy szót, és ahhoz kapcsolja *catenaszerűen* a különböző ó- és újszövetségi helyeket verbális vagy tematikus asszociáció alapján. Mivel igen alaposan ismeri a Bibliát, a felötlő részeket a saját értelmezési szempontjai (krisztológiai, ekkleziológiai, parainetikus) szerint rendezi el. A tematikus és lexikális asszociációit meghatározza az, hogy ő a latin Szentírást ismeri csupán.⁶⁰

A XI. traktátusban például a Mt 3,11 verssel foglalkozik: „Ő pedig a Szentlélekben és tűzzel keresztel” (*Tr.* XI, 73. sor). A Szentlélek témája a tüzet juttatja eszébe, ezért idéz öt olyan helyet, amelyekben szerepel az *ignis* (tűz) a megtisztítás és az ítélet értelmében, valamint utal hét egyéb helyre is, köztük a Jer 20,9-re.⁶¹ Egy másik példa a Mt 14,25 exegézise: „A negyedik éjszakai őrváltás idején közeledett hozzájuk a tengeren járva” (*Tr.* LII, 2. sor).⁶² Itt az *ambulans super mare* (a tengeren járva) részt választja ki, és idézi a Jób 9,8-at⁶³ és a Sir 24,4-6-ot,⁶⁴ amelyek latin verziójában szerepel az *ambulare super mare* kifejezés, majd a Zsolt 77,20⁶⁵ és a Hab 3,10⁶⁶ következik, amelyekben a *mare* (tenger) és a *viaelitinera* (utak, menés) szavak szerepelnek.⁶⁷

A *Tractatus* egyik legjellemzőbb sajátossága a felidézett bibliai helyek hatalmas száma és változatossága. Ezzel kapcsolatosan érdemes bemutatni R. Fabris statisztikáit.⁶⁸ A CCL 9 A kiadás⁶⁹ indexe szerint 736 bibliai helyet citál Chromatius a *Tractatus*ban, 407 ószövetségit és 329 újszövetségit. Ha ehhez hozzávesszük az alludált részeket, akkor még 94 ó- és 155 újszövetségi helyre ismerhetünk rá. (Ösz-

⁶⁰ Ahogy az már előkerült, Chromatius valószínűleg csak keveset tudott görögül, ezért buzdította legjobb barátait, hogy mennél többet fordítsanak latinra. G. Cuscito arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az elmélet nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Chromatius rendelkezett legalább lexikális szinten görög tudással (pl. *Serm.* 29: a Rhode = rosa etimologizálása, vagy *Serm.* 15, 59-60. sor: „in trecentis numero, secundum computum graecum, tau littera significatur”); és hogy volt valami felületes ismerete a héberrel kapcsolatosan (pl. *Serm.* 32: Betlehem = a kenyér háza; *Serm.* 33: *De alleluia*, s bár hibás *Serm.* 17A: Pasqua = passio). (Vö. Cuscito: Cromazio di Aquileia e l'età sua, 513.)

⁶¹ „Már azt gondoltam: Nem törődöm veled, nem beszélek többé a nevében. De ilyenkor mintha tűz gyúlt volna szívemben, és átjárta minden csontomat.”

⁶² „Quarta uigilia noctis uenit ad eos ambulans super mare.”

⁶³ „Maga feszítette ki az ég sátorát, tenger magas árját lába alá gyűrte.”

⁶⁴ „Fönt a magasságban volt a lakóhelyem, és a trónusom felhőoszlopon állt. Bejártam egymagam az égi köröket, megjártam a szakadék mélységét. A tenger hullámain és az egész földön, minden nép s nemzet közt uralkodó voltam.”

⁶⁵ „Utad átvitt a mély tengeren, ösvényeid átszelték a nagy vizeket, s lábadnak nyoma nem volt látható.”

⁶⁶ „Kíaradnak az örvénylő vizek, a mélység hallatja szavát, kezét magasra emeli.”

⁶⁷ Vö. Fabris: Il metodo esegetico, 100.

⁶⁸ Uo., 98–99.

⁶⁹ Chromatii Aquileiensis opera.

szehasonlítás képpen a *Sermones*ben 251 idézet és 161 allúzió szerepel. Ehhez vegyük figyelembe, hogy a beszédek 4147, a traktátusok 7708 sort tesznek ki.)

Chromatius Máté-kommentárjában legtöbbször a *Zsoltárok könyvét* idézi: 155-ször, majd Izajás próféta következik 64 idézettel, Sirák fia 33-mal, a *Példabeszédek könyve* 19-cel. Az Újszövetségből természetesen legtöbbször Mátét idézi, majd a János-evangélium következik 52, Lukács pedig 38 idézettel. Márkból mindössze négyszer idéz, és csak háromszor alludálja. A páli iratok közül az első korintusi levelet kedveli leginkább, azt 26-szor idézi és 9-szer alludálja, a Római levelet 22-szer idézi. Az Újszövetség iratai közül nem használja a Filemon-levelet, a második tesszalónikai levelet, János második és harmadik levelét, Péter második levelét és Júdás levelét. Vannak olyan szentírási helyek, amelyeket Chromatius sok traktátusban felhasznál, különösen zsoltáridézeteket.⁷⁰

De Chromatius kimagasló teljesítményét akkor látjuk igazán, ha Hilarius és Jeromos hasonló témájú munkáinak vagy Ambrus Lukács-kommentárjának statisztikáival hasonlítjuk össze, ahogy azt R. Fabris meg is tette.⁷¹ Hilarius idézetei és allúziói például 95%-ban a Máté-evangéliumból valók.⁷²

Amikor Chromatius kifejti a Szentírás egy-egy részletét, akkor azért alkalmazza a literális magyarázaton túl az allegorikus és tipologikus exegézist, mert nem akarja megfosztani Isten ígését egy másik, lényegi dimenziójától, amely az Ószövetség, az Újszövetség és az Egyház kapcsolatát mutatja meg.⁷³ Amikor a szöveg betű szerinti értelmezése után annak spirituális értelme felé fordul, általában így vezeti be:

Ezeket tehát a betű által kifejezett történetnek megfelelően mondtuk. Most pedig arra fordítsuk figyelmünket, hogy miképpen kell felfognunk ugyanezt a tevékenységet a spirituális értelem szerint. (Tr. XXXIX, 50-52. sor)

És bár ezeket a betű egyszerűsége szerint így kell értelmezni, mégis mindezekben, ahogyan a törvény más misztériumaiban is, az eljövendő valóság előképeit ismerjük fel. (Tr. LIII, 122-124. sor)⁷⁴

Chromatius szimbólumainak és tipológiáinak középpontjában a krisztológiai ihletettség áll. A Szentírás legfontosabb jellemzője, hogy kinyilatkoztatja Jézus

⁷⁰ Például: Ps 6,7: Tr. XVII, 90-91. sor, XXXIII, 205-206. sor

Ps 45,8: Tr. XXXVIII, 32-33. sor, XLIX, 13-14. sor

Ps 67,34: Tr. XXVII, 109. sor; XLII, 43-44. sor, XLVII, 80-81. sor

Ps 120,4: Tr. XVI, 21-22. sor, XLII, 11-12. sor, LII, 163-164. sor

⁷¹ Fabris: *Il metodo esegetico*, 97-98.

⁷² A 271 idézetből 264 való a Mt-ből, csak hét más újszövetségi könyvekből. Az összesen 668 allúzióból 537 vonatkozik Mt-ra, 34 ószövetségi, 97 újszövetségi könyvekre.

⁷³ Vö. Cuscito: *Cromazio di Aquileia*, 540. Részletesebben: *Rapisarda: Continuità tra Antico*.

⁷⁴ További hasonló helyek: Tr. XI, 4; XXXIII, 7; XLIV, 4; XLIX, 4; LV, 4; LVI, 2.

Krisztust, az Isten egyszülött Fiát, a keresztények Urát, akit 1. az Ószövetség már előre jelzett (*praefiguratio*), 2. akit az evangéliumok és az apostolok a megvalósulás és beteljesedés értelmében hirdettek, és 3. aki jelenleg, az Egyház és a hívők életében jelen van és cselekszik egészen a végső teljességig.⁷⁵

E köré a krisztológiai középpont köré helyezi el Chromatius a többi szimbólumot: a különböző üdvözítő eseményeket és intézményeket, úgymint az apostolok, a zsinagoga és az Egyház, a pogány népek, a keresztség. Chromatius nem szigorú és merev séma alapján kívánja dekódolni a szimbólumokat. A bibliai személyek és események szimbolikája dinamikus viszonyban áll a spirituális értelmezés tapasztalati világával. Amennyire fontosnak tartja ugyanis Chromatius a spirituális értelem megkeresését, annyira nem akarja a szimbolikus jelentés finomságait és változatosságát nivellálni, ugyanakkor nem tagadja az ő krisztológiát középpontba állító hermeneutikájának mint fő harmonizáló erőnek az igazi érvényességét.⁷⁶

Chromatius hermeneutikai módszerét alaposabban vizsgálva megállapítható, hogy az értelmezéseit legnagyobbbrészt másoktól vette át, és ezek általában olyanok voltak, amelyek addigra már széles körben elterjedtek az egész egyházban. Krisztológiai tipológiai tradícionálisnak mondhatók. Mindenekelőtt az első és második Ádámról szóló, amelynek gyökerei Pál apostolig nyúlnak vissza (Róm 5,12–14). Ezen kívül Krisztus előképét látja Aquileia püspöke Mózesben és Jónás küldetésében is.⁷⁷ Éva és Mária Iréneuszról származó párhuzamba állítása⁷⁸ is jól ismert a patrisztikus hagyományból. Ennél eredetibbek az Egyházzal és a keresztény jelenségekről: a szentségekről és a morális kérdésekről szóló tipológiák, de tőle ered József és Jézus egymás mellé állítása (a nevük megegyezése alapján), valamint hogy Sámson is Jézus *typusának* tekinti. Minden hely, ahol megjelenik a Bibliában egy fa vagy a fa mint anyag, az Krisztus keresztségének előképe: Mamre terebintje, Jákob lajtorjája, a száreptai özvegyasszony által összegyűjtött tűzifa, a hajó árbova vagy a gileádi, gyantájáról híres ámbrafa.⁷⁹

Széles körben elfogadott volt, hogy a női alakok a zsinagógára, ill. az Egyházra utalnak. Ha két népről van szó, akkor azok a héberek és a pogányok. A pogányokat reprezentálják a sáskák, amelyekkel Keresztelő János táplálkozott;⁸⁰ a kövek, amelyekből Isten tud fiakat támasztani Ábrahámnak, hiszen a pogányok kőből

⁷⁵ Trettel: Terminologia esegetica, 55.

⁷⁶ Fabris: Il metodo esegetico, 107–108.

⁷⁷ Tr. LIV: *signum Ionae* – tipologikus értelemben Krisztus halálának és feltámadásának előképe. Illeszkedik Chromatius egyik legfontosabb témájának, a húsvéti misztériumnak a magyarázatába.

⁷⁸ Tr. II, 72–80. sor

⁷⁹ Tr. XLV, 70–81. sor; vö. „Hát nincs már balzsam Gileádban, nincs ott több orvos? Miért nem gyógyul be népem leányának sebe?” (Jeremiás 8,22).

⁸⁰ Tr. IX, 65–66. sor

készült bálványokat imádnak.⁸¹ Az eső és a halfogás az apostoli igehirdetést jelenti. Az Egyházra utal a ház, a város, a bárka, a hajó, a tartóra helyezett lámpás. A tűz a Szentlélek *figurája*, a fejsze az Isten szavának erejéé, a víz és a tenger a keresztségé. A viharos tenger megfelel a világ bűnének,⁸² a vihar szele a tisztátalan lelkeknek,⁸³ a testi szemek a püspököknek, a kéz és a lábak a presbitereknek és a diakónusoknak.⁸⁴ Jézus a negyedik őrváltás idején megy a vízen a tanítványok csónakja felé. Chromatius szerint ez a négy őrváltás megfelel a világ korszakainak: az első Ádámtól Noéig, a második Noétól Mózesig, a harmadik Mózesztől Krisztusig tart, a negyedik pedig a jelen ideje Krisztustól kezdve, hiszen a tanítványok most is virrasztva várják az ő eljövételét.⁸⁵

Érdemes kiemelni a számtalan allegorikus és tipologikus megfeleltetés közül a zsidókkal és az eretnekekkel foglalkozó értelmezéseket. Ezek ugyanis „vörös fonalként” húzódnak végig az egész művön, szinte valamennyi traktátusban előkerülnek. Lellia Cracco Ruggini szerint⁸⁶ Chromatius hármasság-ellenességet látott a katolikus hittell szemben: az eretnekek, a zsidók és a pogányok veszedelmét. Püspökként e három csoport ellen folytatott küzdelmet, amelyek egyaránt tagadták Krisztus istenségét. Velük szemben dolgozta ki saját krisztológiáját és ekkleziológiáját, utóbbit, az Egyház misztériumát az *euangelica praedicatione* (evangéliumi igehirdetés) alapozva.

Chromatius, az egyébként szelíd és békés ember, a pogányokkal szemben sokszor fogalmaz élesen, és igen keményen megbélyegzi a zsidók hitetlenségét is. Püspökségének első hónapjában történt, hogy támadást intéztek az aquileiai zsidók ellen: feldúlták a zsinagógájukat, ami Ambrus egy homályos passzusa szerint összefüggésben állt a trónbitorló Maximus Magnus (383–388) 388. augusztus 28-i aquileiai látogatásával (Maximusnak egyébként köze volt egy római zsinagóga felgyújtásához is).⁸⁷

Mégis úgy véli Chromatius, hogy a legrosszabb helyzetben az eretnekek vannak. Egy helyütt így fogalmaz: „Ezért a zsidóknak vagy a pogányoknak a helyzete jobb, mint az eretnekeké. Azok ugyanis, ha hinnének Krisztusban, farkasból báránnyá változnának. Ezzel szemben az eretnekek bárányokból lettek farkasokká, akik a hitből a hitszegésre tértek át.” (Tr. XXXV, 90–93. sor) A folytatásban azt is elmondja, hogy a heretikusok ördögi cselvetéssel hálózják be az igaz hitben nem eléggé stabil

⁸¹ Tr. X, 69–70. sor

⁸² Tr. XVI, 94–95. sor

⁸³ Tr. XLII, 86. sor

⁸⁴ Tr. LVI, 52–53; 69. sor

⁸⁵ Tr. LIV, 144–171. sor

⁸⁶ Ruggini: Il vescovo Cromazio.

⁸⁷ Vö. Cuscito: Cromazio di Aquileia, 507. A témával foglalkozik még: Cracco Ruggini: Il vescovo Cromazio; Thelamon: Les vaines illusions. A zsidókkal való szembenállásáról említést tesz L. V. Rutgers összefoglaló jellegű munkája is. (The Jews in Late Ancient Rome, 181. [Utal rá: Grüll: „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk”, 54.]

embereket, és okozzák azok vesztét. Ugyanebben a traktátusban néven is nevezi, kik azok az eretnektanítók, akiknek a tanításától óvakodni kell:

A bárány öltözetében, vagyis Krisztus nevét prédikálva jött nem régen Photinus, és ebben a külsőben megtévesztette a juhokat olyannyira, hogy még a katolikus férfiak is püspökké szentelték. Belül azonban farkas volt, akinek a hit helyett álnokság volt a szívében, amelyet aztán fel is tárt. Végül pedig Sirmiumban és vidékén Isten ak-lába pásztorként érkezett, de Krisztus nyáját ragadozó farkasként istentelen szájjal pusztította. A bárány bőrében jött Arius is, Krisztus Urunkat hirdetve, de belülről farkasnak bizonyult, aki teremtménynek nyilvánította mindenek teremtőjét, és ő is ragadozó farkasként pusztította Krisztus nyáját számos keleti egyházban szerte. Tanítványai még ma is próbálják Isten aklát megtéveszteni és rászedni néhány egyházban, de miután az álnokság tanítója lelepleződött, már a tanítványok sem tudnak elrejtőzni. (*Tr. XXXV, 44–57. sor*)

Egy másik helyen pedig:

Az Úrnak ez a mondata nem csupán a farizeusok, hanem az eretnekek összes tanítói ellen is szól, akik helytelen értelmezéseikkel az isteni eredetű íráskönyvek értelmét meghamisítják, szentségtörő ajakkal Isten egyszülött Fiának az örökkévalóságát és valódi istenségét cáfolják. Közülük egyesek, mint Ebyon vagy Photinus, szentségtörő gondolkodással azt feltételezik, hogy ő Máriától származik, mások pedig, mint például Arius, gonoszul tagadják, hogy ő igazából Isten, és valóban az Atyától született. (*Tr. L, 112–119. sor*)⁸⁸

Chromatius kifejti az ortodox hitet Szabelliosszal (a patripasszionisták fejével), Ariusszal és Photinusszal szemben egyaránt.⁸⁹ Az eretnekek körében egyik igen népszerű hellyel, Jézus jordánbéli keresztségével kapcsolatosan így fogalmaz: „Ő az én fiam.” (vö. Mt 3,17b) „Mindenképpen az övé, de nem a kegyelmi örökbefogadás, nem is a teremtmény kiválasztása által, ahogy az eretnekek állítják, hanem övé örökölt lényege és hamisítatlan természete alapján.” (*Tr. XIII, 24–27. sor*)

⁸⁸ „Non solum autem aduersum pharisaeos sed aduersum omnes doctores haeresis Domini ista sententia est, qui prauis interpretationibus sensum diuinarum scripturarum corrumpentes, aeternitatem ac ueram diuinitatem unigeniti Filii Dei sacrilego ore blasphemant, dum eum aut ex Maria primum coepisse sacrilega mente praesumunt ut Ebyon et Fotinus, aut uere eum Deum ac proprie de Patre natum impie denegant ut Arrius.”

⁸⁹ A Serm. 11, Lázár feltámasztásának kommentálása Phótinosz, a Serm. 21, a János-prolóógus magyarázata Phótinosz és Arius ellen egyaránt felszólal.

A XXIII. traktátusban és a XXIV. elején a keresztény házasságról szóló tanítást adja elő, utóbbiban a Mt 5,31–37 kapcsán, szemben a zsidók és a manicheusok felfogásával:

Amit tehát Isten egybekötött, azt ember ne válassza szét. (Mt 19,6) Így szólva egyrészt a zsidók ingatag engedékenységét, másrészt a manicheusok ostoba és szárnalmas kifogását ítéli el, akik tagadják, hogy a házasság Istentől való volna, Azt akarja ugyanis mondani ezzel a mondattal, hogy a paráznaság esetét kivéve (vö. Mt 5,32) feleséget elbocsátani nem szabad. Világosan kifejezi, hogy Isten akarata ellen cselekszik az, aki azt képzei, hogy az Isten által egybekötött házasságot a válás meg nem engedett elkülönülésével szegheti meg. (Tr. XXIV, 20–27. sor)

Miért volt hát ennyire fontos Chromatius püspök számára, hogy ilyen sokszor és ekkora nyomatékkal szálljon szembe a heretikus elvek képviselőivel? G. Cuscito – Lemarié-től eltérő – véleménye szerint a IV. század utolsó húsz évében semmiféle fenyegetés nem érte az aquileiai egyházat egy pontosan elhatárolható helyi válságon kívül, ami a héberek földalatti mozgalmával való szembenállást jelentette.⁹⁰ Ugyanis ekkorra – köszönhetően a 381-es zsinatnak, ahol ismét megerősítették Krisztus Isten voltát – az arianizmus már a múlté volt, a sirmiumi Photinus eretneksége pedig ekkor még csak kisebb aggodalomra adott okot. Mégis úgy tűnik, a kettő közül Chromatius inkább az utóbbi, Photinus ellen emeli fel hangját.

Cuscito azonban hangot ad azon véleményének, hogy nem lehet véletlen, hogy az aquileiai püspök oly sokszor tesz említést az írásaiban a szentháromságtani és krisztológiai dogmákról. Ez azt jelzi, hogy a háttérben még igenis érezhetőek voltak Aquileiában az arianizmus okozta feszültségek, hiszen tudjuk, Fortunatianus püspök nem sokkal korábban, a IV. század közepén hajlott az arianizmus felé. Chromatius tehát ügyelt rá, nehogy egyháza ismét visszaessék ebbe a „betegségbe”.

ÖSSZEGZÉS

Aquileia püspöke, Chromatius nem tartozik az ókeresztény kor ismertebb szerzői közé. Irodalmi munkásságára csak a XX. század második felében irányult figyelem, amikor a *Tractatus in Mathaeum* című kommentárja egy részének előkerülése kimondott szenzációt jelentett. A mű kiadását követő két évtizedben számos patrisztikával foglalkozó szakember kezdett el foglalkozni vele, és publikált Chromatiusszal kapcsolatos írásokat a legkülönbözőbb megközelítési módokban. Kapcsolatot kerestek Chromatius és kortársai, különösen is barátai, Jeromos és Rufinus munkái és

⁹⁰ Cuscito: Cromazio di Aquileia, 522.

élete között. Alaposan megvizsgálták a szöveget filológiai módszerekkel, javításokat és kiegészítéseket javasoltak. Megkeresték azokat a forrásokat, amelyekből Chromatius merített, és tanulmányozták később kifejtett hatását is. Születtek filológiai, egyháztörténeti, biográfiai, helytörténeti, szentírástudományi, liturgikus, dogmatikus dolgozatok egyaránt, és elkészült a kommentár több fordítása is. Ugyanakkor Magyarországon még mindig alig-alig ismert Chromatius élete és munkássága.

Chromatius Máté-kommentárja egyértelműen a IV. század kulturális és exegetikai áramlatainak tradíciójába illeszkedik bele, eredetisége nem mondható kimagaslónak. Ugyanakkor eredményesen teremt szintézist a nyugati teológiai és szentírás-értelmezési hagyományok között, sikeresen mutatja be az evangélium lényegi tartalmait. A mű egyik fő jellemzője a doktrinális hitelesség: a szövegértelmezés kritériumát Chromatius számára mindig a szilárd ortodox hit jelenti. Teológiai reflexiójának sarkkővét és egyben fejlődésének kiindulópontját a 325-ös niceai és a 381-es konstantinápolyi hitvallás jelentették. Chromatius mindvégig a tiszta ortodoxia képviselője volt.

A Máté-kommentár nem kidolgozott krisztológiai, dogmatikus mű, sem nem antiheretikus vitairat, viszont lépten-nyomon megszólal benne a keresztény hit lelkes és közvetlen hangú megvallása. A spirituális értelmezések középpontjában mindvégig a krisztológiai szempont áll, úgy is, mint a Szentírás keresztény újraolvasásának legfontosabb szempontja. Ebből a krisztológiai megközelítésből bontja ki aztán Chromatius a további értelmezéseket az Egyházzal, a szentségekkel és a keresztények életével kapcsolatosan.

Jellegzetessége még e chromatiusi műnek a praktikus és pasztorális orientációja, ami összekapcsolhatja a mai teológiai gondolkodással. Chromatius arra törekszik, hogy a morális értelmezés mindig kapcsolatot teremtsen az evangélium és a hívők spirituális élete között. A mű alapvető hangvétele a főpásztoré, aki – a liturgikus alkalmakon kívül is – az Isten igéjével és annak interpretációjával kíván szellemi táplálékot nyújtani a nyájának. E kommentár hatékonyan szolgálta az Egyház hitének megszilárdítását és az evangélium törvénye szerinti magatartás elmélyítését.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSOK

Chromatius-szövegkiadások

- Chromatii doctissimi Episcopi Romani, in V et VI caput Matthaei dissertatio, atque in eodem genere declamatio. Johann Sichard (szerk.) Basilea, 1528.
- Chromatii episcopi quotquot extant lucubrationum. M. Lypsius (szerk.) Lovanio, 1546.
- Sancti Chromatii Aquileiensis episcopi Tractatus, quae supersunt, in evangelium S. Matthaei. P. Braida (szerk.) Utini, 1816–1836.
- Chromatii Aquileiensis opera. = Patrologiae Cursus Completus. J. P. Migne (szerk.), Series Latina, Vol. 20, Párizs, 1845, 327–375. col.
- Chromatius Aquileiensis Tractatus XVII in evangelium Matthaei (CPL 218). Chromatius Aquileiensis Fragmenta (CPL 218a) Anselm Hoste (szerk.) = Corpus Christianorum, Series Latina, Vol. 9, Turnhout, 1957.
- Chromatii Aquileiensis opera. Raymond Étaix, Joseph Lemarié (szerk.), Corpus Christianorum, Series Latina, Vol. 9, Turnhout, 1974.
- Spicilegium ad Chromatii Aquileiensis opera. Raymond Étaix, Joseph Lemarié (szerk.), Corpus Christianorum, Series Latina, Vol. 9 A Supplementum, Turnhout, 1977.

Chromatius-fordítások

- Commento a Matteo. Bev., ford., jegyz.: Gabriele Banterle, Róma, 1990.
- Trattati sul Vangelo di Matteo. Ford., jegyz.: Giulio Trettel, Scrittori della chiesa di Aquileia, Vol. 4/2, Róma, 2005.
- Comentario al Evangelio de Mateo. Bev., ford., jegyz.: José de Granados, Javier Nieva, Bibliotheca de patristica, Vol. 58., Madrid, 2002.
- Sermons on the Gospel of Matthew – Prologue. Ford.: Stephen C. Carlson, tertullian.org/fathers/chromatius_prologue_matthew_01.htm (2024. április 3.)
- Sermons and Tractates on Matthew. Ford., bev.: Thomas P. Scheck, Ancient Christian Writers, Vol. 75., New York – Mahwah, NJ, 2018.
- Szv. Hromacij Akvilejszkij „Prolog” kommentarija na Jevangelije ot Matfeja. Ford., bev.: Szergej Alekszejevics Kozsukov = Szbornyik trudov Kafedri Bibleisztiki Moszkovszkoj Pravoslavnoj Duhovnoj Akademii, Moszkva, 2013, 93–114.

EGYÉB SZERZŐK

- Augustinus: Epistolae ex duobus codicibus nuper lucem prolatae = Johannes Divjak (szerk.): Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vol. 88, Bécs, 1981.
- Biblia, Ószövetségi és újszövetségi Szentírás. Ford., magy.: Gál Ferenc, Gyürki László, Kosztolányi István, Rosta Ferenc, Szénási Sándor, Tarjányi Béla, Budapest, 1992⁷.
- Cyprianus: De ecclesiae catholicae unitate = Opera omnia, Wilhelm von Hartel (szerk.): Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vol. 3/1., Bécs, 1868, 209–233.

- Fortunatianus Aquileiensis: Commentarii in evangelica. André Wilmart, Bernhard Bischoff (szerk.), Corpus Christianorum, Series Latina, Vol. 9, Turnhout, 1957.
- Hieronymus: Commentariorum in Evangelium Matthaei ad Eusebium libri quatuor = J.-P. Migne (szerk.): Patrologiae cursus completus. Series latina, Vol. 26, Párizs, 1845, 15–218.
- Hieronymus: De viris illustribus = J.-P. Migne (szerk.): Patrologiae cursus completus. Series latina, Vol. 23, Párizs, 1845, 597–719.
- Irenaeus: Adversus haereses = J.-P. Migne (szerk.): Patrologiae cursus completus, Series graeca, Vol. 7, Párizs, 1857, 423–1224.
- Pszedo-Máté-evangéliuma. Ford. Bollók János = Görömbözi János – Adamik Tamás (szerk.): Csodás evangéliumok. Budapest, 1996, 47–72.
- Victorinus Petavionensis: Opera. Johann Haussleiter (szerk.), Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vol. 49, Bécs – Lipcse, 1916.

SZAKIRODALOM

- Cracco Ruggini, Lellia: Il vescovo Cromazio e gli Ebrei di Aquileia = Antichità altoadriatiche, 1977, Vol. XII, 353–381.
- Csigi Péter: „Athletae spiritales”: Szent Pál Aquileiai Chromatius 12. és 28. beszédében = D. Tóth Judit, Heidl György (szerk.): Irodalom, teológia, művészet, Válogatás a Magyar Patrisztikai Társaság VII-XI. konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változataiból. Studia Patrum 5. Budapest, 2014, 211–217.
- Cuscito, Giuseppe: Cromazio di Aquileia (388-408) e l'età sua: bilancio bibliografico-critico dopo l'edizione dei „Sermones” e dei „Tractatus” = Aquileia Nostra, 1979, Vol. 50, 497–572.
- De Nicola, Angelo: Il prologo ai Tractatus in Matthaem di Cromazio = Antichità altoadriatiche, 1989, Vol. XXXIV, 81–116.
- Fabris, Rinaldo: Il metodo esegetico di Cromazio d'Aquileia = Aldo Bressani – Pietro Bertolla – Aldo Moretti (szerk.): Varietas indivisa: teologia della Chiesa locale: studi in onore di Pietro Bertolla e Aldo Moretti. Scuola superiore di teologia di Udine e Gorizia 1. Brescia, 1983, 93–117.
- Gribomont, Jean: The Translations. Jerome and Rufinus = Johannes Quasten – Angelo di Berardino (szerk.): Patrology, Vol. IV., The Golden Age of Latin Patristic Literature. Christian Classics. Notre Dame, Indiana, 1995², 195–254.
- Grüll Tibor: „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk”. A zsidók és a latin nyelv a késő ókorban. = Antik Tanulmányok, 2002/1-2, 37–64, doi.org/10.1556/anttan.46.2002.1-2.3.
- Hamman, Adalbert: The Turnabout of the Fourth Century = Johannes Quasten – Angelo di Berardino (szerk.): Patrology, Vol. IV., The Golden Age of Latin Patristic Literature. Christian Classics. Notre Dame, Indiana, 1995², 1–32.
- Hanaghan, Michael: Chromatius vs. Jerome: The Origenist Controversy Reconsidered = The Journal of Theological Studies, 2023, Vol. 74/1, 189–209.
- Heidl György: Szent Ágoston megtérése. Catena Monográfiák 2. Budapest, 2001.
- Kelly, John Norman Davidson: Szent Jeromos élete, írásai és vitái. Ford. Nemes Krisztina. Catena Monográfiák 4. Budapest, 2003.
- Lemarié, Joseph: Le Bréviaire de Ripoll, Paris B. N. lat. 742. Étude sue sa composition et ses textes inédits. Scripta et Documenta, 14. Montserrat, 1965.
- Lemarié, Joseph: Saint Chromace d'Aquilée témoin du Canon de Muratori. = Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques, 1978, Vol. XXIV, 101–102, doi.org/10.1484/J.REA.5.104357.

- Meyvaert, Paul: An Unknown Source for Jerome and Chromatius. Some New Fragments of Fortunatianus of Aquileia? = Sigrid Kraemer – Michael Bernhard (szerk.): *Scire litteras, Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben*. München, 1988, 277-289.
- Nauroy, Gérard: Chromace disciple critique de l'exégèse d'Ambroise: réalités et limites de l'influence de l'In Lucam sur les Tractatus in Matth = *Antichità altoadriatiche*, 1989, Vol. XXXIV, 117-149.
- Noce, Esteban: El recurso a los animales en la obra de Cromacio de Aquileya. = *Bibliotheca Augustiniana*, 2017, Vol. VIII/1, 155-180.
- Palazzi, Maria Luisa: Aspetti liturgici nelle omelie di Cromazio di Aquileia = *Ephemerides liturgicae*, 1976, 29-42.
- Perendy László: Jeromos Máté-kommentárjának forrásai. Kételyek és bizonyosságok = Boros István (szerk.): „Szeresd az Írások tudományát!” „Ama scientiam Scripturarum”. Szent Jeromos halálának 1600. évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmányai. Budapest, 2023, 110-120. = Bank Barbara – Kovács Bálint – Medgyesy S. Norbert (szerk.) *A Kaukázustól a Lajtáig. Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 2023, 141-152.
- Puniet, Pierre de: Les trois homélies catéchétiques du sacramentaire gélasien pour la tradition des évangiles, du symbole et de l'oraison dominicale = *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 1905, Vol. VI, 304-315.
- Quasten, Johannes: *Patrology*, Vol. II., *The Ante-Nicene Literature After Irenaeus*. Christian Classics. Notre Dame, Indiana, 1995².
- Rapisarda, Grazia: Continuità tra Antico e Nuovo Testamento in Cromazio di Aquileia = *Augustinianum*, 2000, Vol. 40/1, 291-302.
- Rutgers, Leonard Victor: *The Jews in Late Ancient Rome*. Leiden – New York – Köln, 1995.
- Simonetti, Manlio: Hilary of Poitiers and the Arian Crisis in the West = Johannes Quasten – Angelo di Berardino (szerk.): *Patrology*, Vol. IV., *The Golden Age of Latin Patristic Literature*. Christian Classics. Notre Dame, Indiana, 1995², 33-143.
- Thelamon, Françoise: Les vaines illusions des Juifs incredules selon Chromace et Rufin d'Aquilée = Jean-Michel Poinssotte (szerk.): *Les chrétiens face à leurs adversaires dans l'occident latin du IVe siècle*. Rouen, 2001, 97-114.
- Trettel, Giulio: Terminologia esegetica nei sermoni di san Cromazio di Aquileia = *Revue d'Etudes Augustiniennes et Patristiques*, 1974, Vol. XX, 55-81, doi.org/10.1484/J.REA.5.10427.